

Lucie Vidovičová
Lucie Galčanová
Marcela Petrová Kafková
Dana Sýkorová

Stáří ve městě, město v životě seniorů

EDICE STUDIE

**muni
PRESS**

MASARYKOVA UNIVERZITA

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Ediční rada SocioLOGICKÉHO NAKLADATELSTVÍ (SLON)

Luděk Brož, PhD. (Etnologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Prof. PhDr. Miloš Havelka, CSc. (Univerzita Karlova)

Prof. PhDr. Jan Holzer, Ph.D. (Masarykova univerzita)

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D. (Univerzita Palackého)

†Prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc. (Univerzita Karlova)

PhDr. Jiří Šafr, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

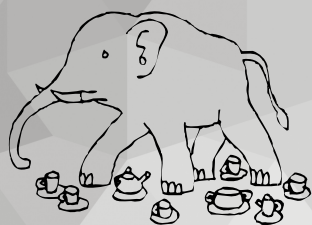
Mgr. Zuzana Uhde, Ph.D. (Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.)

Ing. Alena Vodáková, CSc.

Stáří ve městě, město v životě seniorů

*Lucie Vidovičová
Lucie Galčanová
Marcela Petrová Kařková
Dana Sýkorová*

Lucie Vidovičová

Lucie Galčanová

Marcela Petrová Kafková

Dana Sýkorová

Stáří ve městě, město v životě seniorů

Praha – Brno 2013

klíčová slova: stárnutí, senioři, město, sociologie, kvalita života, urbanismus, ageismus, bydlení, mobilita, prostor, sousedé

Kniha je výstupem projektu „Stáří v prostoru: regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie“ podpořeného mezi lety 2010 a 2012 Grantovou agenturou České republiky (grant č. P404-10-1555).

Odborně posoudili prof. RNDr. Hana Librová, CSc., a Mgr. Petr Wija, Ph.D.

Autory přílohy „Gentrifikace a sociální vyloučení“ jsou Jean-Pierre Lavoie a Damaris Rose. Přílohu přeložila Hana Šlechtová.

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)** v koedici s Masarykovou univerzitou, Praha a Brno 2013.
Vydání první.

Copyright © Masarykova univerzita 2013

Copyright © Lucie Vidovičová, Lucie Galčanová, Marcela Petrová Kafková, Dana Sýkorová 2013

Supplement © Jean-Pierre Lavoie, Damaris Rose 2013

ISBN 978-80-210-8622-7 (online : pdf) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-210-6095-1 (brožovaná vazba) (Masarykova univerzita. Brno)

ISBN 978-80-7419-141-1 (brožovaná vazba) (Sociologické nakladatelství /SLON/. Praha)

Obsah

—	Úvod	12
Kapitola 1:	Stárnutí a městský prostor: nová křižovatka v české sociologii	15
Kapitola 2:	Prostor, město a environmentální gerontologie – úvod do disciplíny	22
Kapitola 3:	Empirická východiska a základní charakteristiky souborů	48
Kapitola 4:	Bydlení	63
Kapitola 5:	Sousedé	87
Kapitola 6:	Mobilita v urbánním prostoru	108
Kapitola 7:	Vybrané aktivity seniorů jako projev mobility a participace na prostoru	130
Kapitola 8:	Proměny města a jejich percepce	142
Kapitola 9:	Prostorový ageismus	165
Kapitola 10:	Města přátelská vyššímu věku?	196
Kapitola 11:	Závěry	214
—	Literatura a prameny	233
—	Summary	270
Přílohy		275
Příloha 1:	Medailonky komunikačních partnerek a partnerů – kontextuální informace	277
Příloha 2:	Tabulková příloha	282
Příloha 3:	Gentrifikace a sociální vyloučení (Jean-Pierre Lavoie a Damaris Rose)	343
—	O autorkách	359
—	Jmenný rejstřík	361
—	Věcný rejstřík	367

Kniha je výstupem projektu „Stáří v prostoru: regenerace, gentrifikace a sociální exkluze jako nové problémy environmentální gerontologie“ podpořeného mezi lety 2010 a 2012 Grantovou agenturou České republiky (grant č. P404-10-1555). Průběžné výsledky projektu, vybrané publikace, konferenční prezentace a dodatečné obrazové materiály je možné prohlížet na webové adrese <http://starnuti.fss.muni.cz>.

Autorky děkují oběma recenzentům za velmi detailní a podnětné posudky. Většina v nich uvedených výtek a návrhů na změny byla do textu zapracována a kniha díky nim získala nové kvality. Autorky nicméně přijímají zodpovědnost za eventuální přetrvávající nejasnosti.

Autorky by dále chtěly vyjádřit díky všem respondentkám, respondentům, komunikačním partnerům a partnerkám, bez jejichž časové investice a ochotné spolupráce by výzkum nebylo možné realizovat.

Poděkování patří také kolegyním Evě Gregorové, Kateřině Karchňákové, Evě Hrabětové a studentkám i studentům, kteří svojí (nejen) technickou podporou přispěli k řešení tohoto projektu. Za materiální a intelektuální zázemí pro badatelskou práci patří poděkování také Ústavu populačních studií Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity.

V neposlední řadě patří poděkování také Jean-Pierreovi Lavoie, jehož projekt o vlivu gentrifikace na prožívání stáří v montrealských sousedstvích stál u kolébky našeho zájmu o tuto problematiku: Merci Jean-Pierre!

Seznam schémat, tabulek, grafů a rámečků

Schéma I. Konceptuální vztahy duality „senior – prostředí“: tematický rozvrh textu	13
Schéma II. Obecný ekologický model stárnutí – vnitřní kompetence a vnější tlak na jedince (<i>competence-press model</i>)	32
Schéma III. Rámcový teoretický model mobility ve stáří – sedm zón životního prostoru	110
Schéma IV. SWOT analýza vztahu „senior – městské prostředí“	215
Graf 1.1 Podíl seniorů na celkové populaci obcí různé velikosti, Česká republika	16
Graf 2.1 Pocit přináležitosti k zeměpisným útvarům dle věku respondenta	40
Graf 3.1 Průměr desetibodových škál pocitu štěstí, osamění a subjektivního zdravotního stavu podle jednotek věku respondenta	55
Graf 5.1 Hodnocení vztahů v sousedství dle (ne)přítomnosti přátel mezi sousedy	102
Graf 5.2 Pocit osamělosti v závislosti na věku respondenta a jeho hodnocení vztahů v sousedství	104
Graf 8.1 Hodnocení centra města	145
Graf 10.1 Pořadí měst podle indexu „age-friendliness“ (environmentální aspekty) – základní model	202
Graf 10.2 Index „age-friendliness“ (environmentální aspekty) – zúžený model	203
Tabulka 3.1 Základní charakteristiky souboru „QinCity“	51
Tabulka 3.2 Subjektivní ukazatele kvality života dle věku a pohlaví respondenta	54
Tabulka 3.3 Struktura vzorku individuálních rozhovorů	59
Tabulka 4.1 Podmínky bydlení seniorských (65+) jednočlenných a dvoučlenných domácností	65
Tabulka 4.2 Hlavní důvody dosud posledního stěhování	68
Tabulka 4.3 Vlastnictví nemovitosti, ve které respondent aktuálně bydlí	72

Tabulka 4.4 Podíl nákladů na bydlení na měsíčních příjmech společně hospodařící domácnosti	75
Tabulka 4.5 Průměrné výše nákladů a nájmu dle typu nájemního vztahu	76
Tabulka 4.6 Strategie pro zvládání finančních nákladů na bydlení	77
Tabulka 4.7 Přání zůstat v současném bydlení v závislosti na úrovni funkčního zdraví a disabilitě dle věkových skupin a formy bydlení	80
Tabulka 5.1 Subjektivní definice sousedů – dle typu bydlení respondenta	89
Tabulka 5.2 Subjektivní definice sousedství („blízkého okolí“) respondenta – dle typu bydlení a dle velikosti města	90
Tabulka 5.3 Složení nově přistěhovaných sousedů	92
Tabulka 5.4 Složení nově přistěhovaných sousedů podle krajních kategorií příjmu domácnosti respondenta	93
Tabulka 5.5 Podíly sociálních skupin v sousedství seniorů	93
Tabulka 5.6 Hodnocení sousedských vztahů v bydlišti	97
Tabulka 5.7 Hodnocení změn probíhajících v sousedství v závislosti na dynamice mezi sousedy	98
Tabulka 5.8 Interpersonální dynamika v sousedských vztazích	99
Tabulka 5.9 Pocity osamělosti v závislosti na hodnocení vztahů s lidmi v sousedství a přítomnosti přátel mezi sousedy	103
Tabulka 5.10 Pocit osamělosti v závislosti na pohlaví respondenta a jeho hodnocení vztahů v sousedství	104
Tabulka 5.11 Pocit osamělosti v závislosti na soužití respondenta s dalšími osobami v domácnosti a jeho hodnocení vztahů v sousedství	105
Tabulka 5.12 Hodnocení sousedských vztahů a přítomnost přátel mezi sousedy v závislosti na míře instrumentální soběstačnosti	106
Tabulka 6.1 „Jak často obvykle vycházíte ven ze svého bytu/domu?“ a „Kolik času v běžném dni, kdy vycházíte mimo domov, trávíte venku?“	114
Tabulka 6.2 Pohyb po venkovním prostředí	116
Tabulka 6.3 Čas strávený sledováním dění z okna	118
Tabulka 6.4 Četnost používání MHD	121
Tabulka 6.5 Používání auta	123
Tabulka 6.6 Místo a subjektivní příčina pádu	126
Tabulka 7.1 Převažující vzdálenost od domova, ve které respondent tráví čas	132
Tabulka 7.2 Frekvence vybraných aktivit, kterým se senioři věnují	135
Tabulka 7.3 Důvody, proč respondent dojíždí do větší vzdálenosti nebo proč přestal využívat danou službu zcela – pouze vybrané služby	139
Tabulka 8.1 Hodnocení okolí bydliště: „V okolí mého bydliště jsou/je...“	147
Tabulka 8.2 Hodnocení okolí bydliště pomocí dichotomie přídavných jmen	148
Tabulka 8.3 Spokojenost s prostředím kolem bydliště	149

Tabulka 8.4	Percepce proměn	153
Tabulka 8.5	Výsledky faktorové analýzy proměny okolí	154
Tabulka 8.6	Korelační koeficienty (Pearsonovo r) pro vztahy mezi indexy vyjadřujícími změny prostředí v rozdělení podle měst	155
Tabulka 8.7	Korelační koeficienty indikátorů „přináležitosti k místu“, vybraných příčin a důsledků	161
Tabulka 9.1	Zkušenost s různými formami ohrožení na bytovém trhu	169
Tabulka 9.2	Míra obav z pohybu ve venkovním prostředí	176
Tabulka 9.3	Koeficienty Spearmanovo ρ pro obavy z vycházení večer a během dne a hodnocení okolí bydliště	177
Tabulka 9.4	Podíl seniorů, kteří se někdy aktivit v lokalitě účastní	185
Tabulka 9.5	Index sledování dění v lokalitě	187
Tabulka 9.6	Souvislost zájmu o lokální dění a kvality života seniorů	188
Tabulka 9.7	Korelace indikátorů se štěstím a škálou pozitivního stárnutí	191
Tabulka 10.1	Operacionalizace „Přehledu klíčových prvků města přátelského seniorům“	198
Tabulka 10.2	Hodnoty aspektů „age-friendliness“ dle jednotlivých měst	199
Tabulka 10.3	Konstrukce indexu „age-friendliness“ – korelační matice pořadí měst	201
Rámeček 4.1	Strategie v bydlení	78
Rámeček 5.1	Sousedská reciprocita	96
Rámeček 5.2	Sousedé jako zdroj životní kontinuity	100
Rámeček 6.1	Chybějící lavičky aneb design a mobilita	115
Rámeček 6.2	Výhled z balkonu	119
Rámeček 8.1	Ambivalentní povaha urbánní změny	150
Rámeček 8.2	Odcizení uprostřed dynamiky prostorových změn a „okupace“ veřejného prostoru	162

Úvod

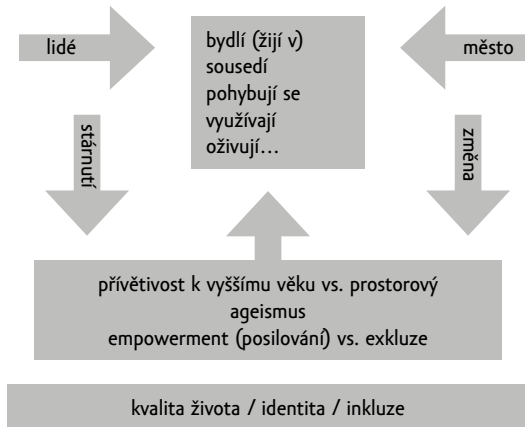
Stárnutí a urbanizace jsou klíčovými fenomény 21. století. Naše studie se, ve vzájemném dialogu kvalitativní a kvantitativní metodologie, snaží přispět k porozumění prostorovým aspektům městské každodennosti seniorů v kontextu současných urbánních a demografických procesů a k porozumění tomu, jak, s využitím jakých strategií senioři udržují kontrolu nad svou situací s ohledem na své zdraví, finanční zdroje a zdroje obsažené v městském prostředí.

Vše, co se ve společnosti děje, se děje „někde“, v nějakém místě [Gieryn 2000] a pro seniory oním „někde“ je často právě město. Jak uvádí obecněji k jeho kvalitám Sennett [2006], může město jako specifická forma sociálních vztahů, administrativního a politického uspořádání či fyzického prostředí působit na své obyvatele jak omezujícím (*restricting*), tak i podporujícím či zmocňujícím způsobem (*enabling*). To rovněž platí pro stále se rozrůstající městskou seniorskou populaci – města jsou pro seniory jak prostorem, který jim klade řadu překážek v každodenním životě, tak místem, které vytváří podmínky a příležitosti pro kvalitní život. Tři základní kategorie, které tvoří hlavní osu této knihy, tedy senior, prostor a město, jsou propojeny v řadě dimenzí, na nichž lze jejich vzájemný vztah sledovat. Jedná se o témata, jako jsou základní časoprostorové formy chování a kvalita života, ale také otázky sociální spravedlnosti a in/exkluze, sociální stratifikace, problematika vlivu různých forem kapitálu, sociálních vztahů a politik v jejich nejširším smyslu slova.

Celou publikací se jako červená nit prolíná koncept dvou významných typů sociálně-prostorových změn: regenerace a gentrifikace. Nesledujeme jejich obecné rozšíření, ani nehodnotíme jejich místo ve vývoji současných českých měst či soudobých teorií urbánních změn, slouží nám spíše jako prubířský kámen, jako testovací substance, na jejímž pozadí dualita „stárnoucí jedinec – životní prostor“ dostává jasnější obrysy a ostřejší hranice. Vzájemné kombinace různých typů regenerace (nebo regenerací podmíněných změn) fyzického prostředí center měst, státních a lokálních politik s výrazným dopadem na trh bydlení a specifické sociální, ekonomické, zdravotní

a rodinné situace seniorů, dávají vyvstat novým výzkumným tématům. Ve studii se zabýváme otázkami, které zahrnují percepci změn v městském prostoru, lokální sociální sítě seniorů a jejich pocit přináležitosti k místu. Empiricky zpracováváme problematiku mobility, zdraví a stárnutí, života ve městě a percepci jeho kvality, prostředí sousedství a jeho změn, včetně významných regeneračních nebo gentrifikačních aspektů, sousedských vztahů, bydlení, stěhování, zdrojů pro uspokojování potřeb a realizaci vybraných aktivit. Využíváme konceptu „prostorového ageismu“ (tj. omezení přístupu starších osob ke zdrojům v a skrze prostředí) pro zastřešení témat, jako jsou fyzické bariéry participace, bariéry aktivního stárnutí a kvality života, strach ze zločinnosti a obavy z určitých míst, odcizení sousedství, diskriminace, zanedbávání a zneužívání jak nájemců, tak i vlastníků, kritické sousedské vztahy a jejich vliv na pocit ontologického bezpečí spojeného s konceptem domova. Zároveň ovšem doufáme, že se nám podaří čtenáře na základě výsledků naší studie přesvědčit, že senioři jsou kompetentními a aktivními uživateli městského prostoru, využívajícími efektivní strategie pro překonávání sociálních výzev i prostorových bariér.

Schéma I. Konceptuální vztahy duality „senior – prostředí“: tematický rozvrh textu

Obecně bylo naše zkoumání vedeno otázkami, které směřují k popisu vztahů vyjádřených graficky ve Schématu I. Našich dat jsme se „ptali“ především na následující: Jaký vliv má měnící se vnější prostředí na zkušenost stárnutí? Jaké je stárnutí v místě, které se s různě velkou rychlostí mění, často přizpůsobuje mladším? Jak vnímají senioři prostor modifikovaný vybranými urbánními procesy (zejm. regenerací a gentifikací)? Jakým způ-

sobem ovlivňují vybrané urbánní procesy zapojení seniorů do sociálních a formálních struktur, jak ovlivňují fungování sociálních sítí a jaký mají dopad na každodennost seniorů? Jak stárnutí ovlivňuje užití prostředí/místa a orientaci v něm? Jaké strategie senioři volí, aby překonali negativní dopady revitalizačních procesů ve svém sousedství, a jak využívají jejich pozitivní stránky? Odpovědi na tyto otázky jsme hledali v populaci relativně mobilních a aktivních seniorů a ve specifickém prostředí centrálních částí velkých českých měst. Přinášíme tak především zkušenosti obyvatel konkrétních lokalit, konkrétní generace, v konkrétní době. Přesto věříme, že toto nutné omezení, inherentní naprosté většině sociologických výzkumů, žádným zásadním způsobem neovlivní inspirativnost zjištěných závěrů.

Publikace je rozdělena do tří celků. První, úvodní, shrnuje a prohlubuje informace o teoretických východiscích naší studie, o prostoru a přístupech k jeho zkoumání v kontextu věd o stárnutí. Do určité míry snad supluje v češtině dosud absentující učební text, který by se základům environmentální gerontologie nějak uceleněji věnoval. Byť v něm shrnujeme klíčové koncepty zvolené disciplíny, není čtení tohoto oddílu nezbytné pro pochopení empirických výsledků studie. Ve druhém oddíle sumarizujeme podstatné informace metodologické, které podávají základní přehled o studii, charakteristikách jejích účastníků a použitých postupech. Ve třetí části textu se již věcně věnujeme městskému prostoru. Skrze optiku seniorů se díváme na to, jaký je, jak se v něm bydlí, jací lidé jej obývají, jaké aktivity v něm provozují a jaké služby využívají, a také jak se mění seniorům „před očima“. V závěru třetího oddílu přesouváme těžiště pozornosti z „prostoru“ k „seniorovi“, jeho (resp. jejímu) prožitku stárnutí, percipované kvalitě života, zvládání prostoru a klíčových důsledků rizik a příležitostí v něm obsažených. Formátem, šíří a hloubkou probíraných témat chceme uspokojit co nejširší pole čtenářů, neboť informace, které by přinášely vhled do vzájemné dynamiky fenoménů „města“ a „stáří“, doposud chyběly jak pro obory sociologie, gerontosociologie a urbánních studií, tak pro praktický výkon lokální samosprávy ve velkých městech, jejichž demografické profily se výrazně mění.

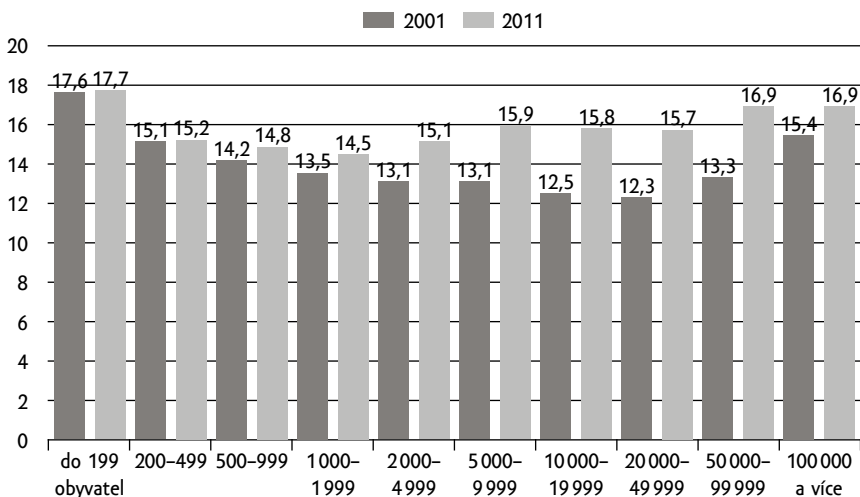
Kapitola 1

Stárnutí a městský prostor: nová křižovatka v české sociologii

Polovina světové populace žije ve městech a očekává se, že urbanizace bude rychlým tempem pokračovat i do budoucna. Evropský region psychologickou hranici 50 % urbanizovaného obyvatelstva překročil v 50. letech minulého století a do roku 2030 se předpokládá, že ve městech bude žít téměř 80 % Evropanů [State of... 2007]. Tento významný trend v čase koinciduje s bezprecedentním stárnutím světové populace. Pokud byl v roce 2000 každý čtrnáctý člověk starší 65 let, v roce 2050 už to bude každý šestý. V Evropě, která je a minimálně dalších 40 let s největší pravděpodobností zůstane nejstarším kontinentem, dojde do roku 2050 ke zdvojnásobení podílu osob nad 65 let na téměř 30 % populace [World population... 2002]. Při určitém zjednodušení tak lze říci, že budoucnost Evropy jsou staří lidé ve městech. V České republice již v roce 2007 žilo ve městech¹ 73 % populace a patří tak mezi silně urbanizované státy. Navíc se, se svým podílem 16 % seniorů nad 65 let a projektovaným růstem o dalších 14 procentních bodů (dále p. b.) do roku 2060, zařadí do první třicítky nejstarších států světa [Burcin, Kučera 2010]. Tato „demografická výzva“ nepochybně ovlivní i podobu českých měst [Steinführer, Haase 2007].

¹ Jako město je definována obec s působností městského úřadu nebo magistrátu. Ke konci roku 2011 bylo v ČR celkem 598 měst. Podle dat ze Sčítání lidu, domů a bytů 2011 žilo v českých městech nad 50 tis. obyvatel celkem 3 379 807 osob, z toho 2 331 401 (tj. 67 %) ve městech nad 100 tis. obyvatel [Zdroj: ČSÚ].

Graf 1.1 Podíl seniorů na celkové populaci obcí různé velikosti, Česká republika (v %)

Zdroj: SLDB 2001 a 2011, Český statistický úřad (ČSÚ); vlastní přepočty.

Zatímco demografická změna je v zásadě univerzální pro celou republiku, tak čtvrti, sousedství, ulice a domy ve vnitřních částech a historických centrech velkých měst se v důsledku vysoké koncentrace starších obyvatel stávají tím, co v osmdesátých letech minulého století Michael Hunt označil jako „přirozeně se tvořící důchodcovská komunita“ (*naturally occurring retirement community – NORC* [Hunt, Gunter-Hunt 1986]).² Tento koncept opisuje prostor různé velikosti a hranic, který nebyl původně designován pro starší populaci, ale na kterém žije velký podíl (obvykle minimálně 40 %) domácností s předností starším šedesáti let. Oproti místům, která již byla navržena s přihlédnutím k možným specifickým potřebám starší populace, tyto prostory a tato prostředí vznikají „přirozeně“, tím jak obyvatelé stárnou v místě svého bydliště, případně se mladší obyvatelé vystěhovávají a/nebo se ti starší naopak přistěhují. Tento fenomén se stává obzvláště viditelným v kontrastu se změnami v městském prostředí, které jdou „v protisměru“: jestliže je stárnutí obyvatelstva v neoprávněné zkratce označováno jako involuce, v případě prostředí je obvykle podporována spíše snaha o jeho evoluci a obnovu. Z těchto dvou do jisté míry protichůdných tendencí pak vyvstávají otázky, kterým se v tomto textu věnujeme.

² Minkler, Frantz a Wechsler [2005] používají v podobném kontextu dokonce kontroverzního označení „šedá ghetta“.

Obecný pojem „**stárnutí**“ má dvě základní podoby: stárnutí populací jako demografický proces a stárnutí jedince jako důsledek biologické změny, která má široké sociální, ekonomické a další souvislosti. V sociologickém pohledu jsou tyto dva fenomény silně propojeny, protože stárnutí jedince (jako jedinečná zkušenost) je ovlivněno sociálním pojetím stáří, kolektivním vnímáním stárnutí jako určité specifické životní fáze, ke které se pojí určitá sdílená očekávání a předpoklady – stáří je sociálním, kulturně proměnlivým fenoménem. Kdykoliv tedy hovoříme o stárnutí, máme na mysli tento vztahový, vzájemně se neustále ovlivňující systém. V sociologii stárnutí, gerontosociologii, dále rozlišujeme dvě základní dimenze stáří a stárnutí, a to dimenzi časovou a dimenzi prostorovou. **Dimenze časová** je *de facto* vyjádřením skutečnosti, že stárnutí je plynutí času a je měřeno v jeho jednotkách. To má důsledek pro sociální definici stáří jako určitého věku a/nebo období za určitou věkovou hranicí. Svoji roli má ovšem časová dimenze i na agregované úrovni zkoumání. Časová dimenze je zásadním prizmatem, skrze které můžeme sledovat změnu pohledu na stáří, stárnutí a stárnoucí lidi ve společnosti, na jejich role v sociálních systémech. Druhou analytickou dimenzí je **dimenze prostorová**. Prostor je definován jako (a) fyzický a (b) symbolický, konstruovaný, sociální, ve kterém je „místo“ jedince či skupiny určováno jako vztah k vybraným referenčním bodům [Sorokin 1943; Durkheim 2004; Petrusek 1996]. Kromě prostoru hovoříme také o **prostředí**, tedy souboru „všech biotických i abiotických jevů a procesů, které obklopují konkrétního (...) jedince, populaci, společnost (...), mnohostranně na něj působí a ovlivňují jeho (...) funkce“ [Lamser 1996: 870; též Gieryn 2000]. Prostředí, stejně jako prostor v tomto ekologickém pojetí, má svoji „tvrdou“ fyzickou a „měkkou“ sociální dimenzi [Šilhánová 1996]. Ty však jsou v sociální realitě neoddtělitelně propojeny. Novější směry sociologického zkoumání pak vedle působení prostředí či prostoru na jedince zdůrazňují jejich vzájemnou podmíněnost – hovoříme o sociální produkci či sociální konstrukci prostoru, tedy o tom, že prostor je sociálně vytvářen, například, ale nejen, skrze politická rozhodnutí a skrze každodenní smysluplné jednání aktérů.

Jestliže je gerontologie multidisciplinárním a multiparadigmatickým oborem, o její environmentální odnoži to platí dvojnásob. Mezi základní témata **environmentální gerontologie** patří bydlení starších lidí, povaha a dopad úprav v domácnosti, přestěhování a design v pečovatelských institucích, role sousedství a příležitostí, resp. omezení, která představuje pro své obyvatele, komunitní prostředí jako místo stárnutí v širší perspektivě sociální politiky, a mnohá další (pro detailní přehled viz Wahl, Weisman [2003] a následující kapitola). V posledních dekáдах byl však zájem výzkumníků mezi tato témata rozložen poněkud nerovnoměrně. Při pohledu do historie se zdá,

že dominovala zejména témata vázaná na vnitřní prostor či blízké prostředí seniora – tedy zejména jeho domácí prostředí, a to často v užším smyslu „domov jako místo péče“ [v českém kontextu zejm. Veselá 2003; Glosová 2006; Kubalčíková 2006; Jeřábek 2005], případně témata vázaná obecněji na „prostory péče“, pokud subjektem zájmu byli institucionalizovaní senioři [viz např. klasická studie Gubrium 1997 aj.]. Otázka prostoru a prostředí přitom byla v daném zkoumání „vedlejším produktem“, nikoliv jeho hlavní hnací silou.

Podstatně méně často byla pozornost soustředěna na sousedství, tedy oblast mimo vlastní obytný prostor seniora, které může ve stáří představovat nezanedbatelný zdroj sociální podpory [Řeháková 2003; Kasalová 1990; Sýkorová 2007]. I v těchto případech se však nejčastěji jednalo o sousedství ve smyslu prostoru sociálního, přičemž fyzické dimenze prostoru nebyly významněji zohledňovány. Za zlomovou práci je možné považovat stať Sýkorové „Prostor a věci v kontextu stáří“ [2008], která při výzkumu autonomie ve stáří ukázala, že prostor a prostředí jsou od zkušeností stárnutí téměř neoddělitelné, protože jsou pojímány jako nedílná součást zvládání stáří a vyrovnávání se s jeho riziky a ztrátami. Jak shrnuje Sýkorová [2008], je prostor podstatným faktorem pro udržení autonomie na straně jedné, sociální integrace na straně druhé a v obou případech pro zachování kontinuity Já (*Self*). Do popředí zájmu seniorů v citované studii pak vystupují koncepty jako mobilita, vzdálenost, obeznámenost s prostorem a úloha rutiny či bezpečí.

O něco bohatší než v sociologii je „pokrytí“ vztahu mezi prostorem/prostředím a starší populací z **pohledu sociální geografie**. Zejména v poslední době byli senioři rozpoznáni jako „uživatelská“ skupina, která může mít specifické potřeby [Nešporová, Svobodová, Vidovičová 2008] a požadavky na životní prostor. Byly položeny také první otázky, jak mohou změny, jimiž procházejí modernizující se města, působit na seniory. Například Dvořáková [2008] v rámci projektu „Socioekonomická analýza Městské části Praha 1“ zkoumala vývoj počtu a struktury populace seniorů žijících na tomto území a snažila se identifikovat, zdali existují v městském centru lokality se zvýšenou koncentrací seniorů a jaká je jejich spokojenost s kvalitou života v této oblasti [viz též Temelová, Dvořáková 2011]. Ve svém zkoumání došla k závěru, že nejužší centrum Prahy je oblastí se zvýšenou koncentrací seniorských rezidentů, kteří vesměs patří mezi starousedlíky (žijí v dané lokalitě více než 40 let) a mají o něco vyšší vzdělání, než je celopražský průměr. Prostřednictvím anketního dotazování zjistila, že jsou také vesměs spokojeni jak s obslužností základními obchody a službami, tak s kvalitou a cenou bydlení v centru města. Tato studie je první nám známou vlašťovkou sociálně geografického zkoumání v českém prostředí, která se cíleně zabývala českými

seniory ve specifické lokalitě s odvoláním na dynamické procesy, které v ní probíhají. Existuje i několik dalších studií, které se zaměřují na modernizační procesy v (českých postkomunistických) městech a kde jsou senioři alespoň zmíněni jako skupina potenciálně ohrožená těmito procesy. Detailní zkoumání však byla dosud směřována především k osobám ohroženým sociální exkluzí zejména kvůli etnicitě a/nebo nižšímu sociálnímu statusu, např. [Ouředníček 2007; Višek 2005]. Tento přístup dominuje i v zahraniční literatuře [Marcuse 1993; Savage, Warde, Ward 1993; Pacione 1990; Kempen, Weesep 1994; Freeman 2006]. Není to ovšem poprvé, co se sociologie či geografie věku a stáří inspirovala studiemi etnicity a sociální exkluze, neboť je mezi nimi možné vysledovat mnohé paralely [Macnicol 2004], včetně problematiky vícenásobných rizik [Vidovićová 2008; Scharf et al. 2002].

Dynamické procesy, o kterých hovoříme, jsou typické pro moderní, postindustriální města. Jejich fyzická i sociální struktura se mění v důsledku působení masivních vlivů, jako je globalizace, zvyšování rezidenční mobility (intenzita stěhování), deindustrializace, komercializace, ubývání rezidenčních funkcí, případně suburbanizace, ubývání počtu obyvatel i stárnutí populace. Tyto trendy se v České republice začaly výrazněji projevovat až s přechodem z plánovaného hospodářství na tržní a od 90. let 20. století zásadně proměnily podobu českých měst³ [Tvrdík 2007; Sýkora 2005] i venkova [Majerová 2004], a to včetně jejich demografického profilu [Sunega, Lux 2010]. Mezi ty z našeho pohledu nejdůležitější důsledky těchto procesů a z nich vyplývající proměny městského prostředí patří **revitalizace**.

Silhánková [2000] shrnuje šest základních druhů revitalizačních změn: modernizaci, gentifikaci, regeneraci, dostavbu, přestavbu a asanaci. **Modernizaci** definuje jako průběžnou obnovu a údržbu stavebního fondu zvyšující standard stávající zástavby beze změn funkčního využití a sociální struktury. Při **dostavbě** či **přestavbě** dochází k doplnění původní stavební i funkční struktury novými objekty nebo více či méně radikální úpravě stávajícího stavebního fondu a jeho využití, a k částečné obměně obyvatelstva. Zatímco tyto typy souvisí především s prostorovou (fyzickou) přeměnou lokality, intenzivnější ekonomickou a sociální „obnovu“ v sobě zahrnuje až gentifikace, regenerace a asanace. **Asanace**, tedy úplná demolice původní zástavby vedoucí

3 Uvědomujeme si, že hovořit o zásadní změně městského prostoru v postsocialistickém kontextu v sobě nepřímo obsahuje nesprávný předpoklad jeho neměnnosti před rokem 1989 [Ferenčuhová 2011]. Jak ukazují i naše výsledky, revoluční události sice přinesly zásadní změnu některých společenských struktur a institucí, na druhou stranu tuzemská města procházela dynamickými změnami po celé 20. století (jako příklad uveďme výstavbu panelových sídlišť, asanace městských center či jejich částí, více méně řízenou migraci a využívání politiky bydlení jako základního mocenského a ekonomického nástroje aj.). Také komunikační partneři v našem výzkumu vnímají současné změny právě v kontextu svých biografí a zkušeností se změnami dřívějšími, jak ostatně ukážeme dále.

k naprosté změně fyzického vzhledu lokality, je extrémním případem totální výměny jak fyzického, tak i sociálního prostředí. Z pohledu sociální exkluze jsou ovšem zajímavější zbývající dvě formy cílené a často řízené proměny vnějšího prostředí: regenerace a gentrifikace. **Regenerace** je definována jako „obnova a údržba existujících struktur stavebního fondu, která si klade za cíl dosažení soudobých standardů... ve starší zástavbě... (a) je spojena s očištěním struktury od nevhodných součástí a nevhodných způsobů využití a nalezení vhodného soudobého funkčního využití“ [ibid.: 3]. **Gentrifikací** se pak rozumí proces, „při němž dochází k rehabilitaci obytného prostředí některých čtvrtí a postupnému vytlačování a nahrazování původního obyvatelstva příjmově silnějšími vrstvami“ [ibid.]. Při tomto procesu se mění sociální charakter míst spojený s jejich fyzickou proměnou [Zukin 1987; Brown-Saracino 2010; Wacquant 2008]. Fenomén gentrifikace odkazuje k procesu třídního následnictví a vymístění v oblastech původně osídlených „pracujícími“ a nižšími sociálními třídami [Smith, Williams 1986]. Podrobněji lze gentrifikaci popsat i těmito vzájemně provázanými procesy: jedna skupina obyvatel s vyšším sociálním statusem nahradí jinou skupinu původního obyvatelstva; mění se bytový fond, dochází k celkové estetizaci prostředí a rozšiřuje se a zvyšuje se kvalita služeb; nastává koncentrace obyvatel, u nichž lze předpokládat shodné kulturní vzorce a životní styl, popřípadě alespoň příbuzné konzumní preference; dochází i k ekonomické obnově a zhodnocení majetku a současně k rozšíření soukromého vlastnictví v systému bytového fondu [Burjanek 1995]. V konečném důsledku se komunita původních obyvatel rozpadá. Část původního obyvatelstva je vytlačena vysokými náklady na bydlení z lokality pryč, část zůstává a snaží se nové situaci přizpůsobit, a u obou těchto skupin se zvyšuje riziko jejich sociálního vyloučení [Henig 1981; Singelakis 1990].

Gentrifikaci lze chápat i v širším či přeneseném smyslu jako infiltraci vyšší kultury/třídy do oblasti původně specifické pro kulturu/třidu nižší [Thompson 1999], v důsledku čehož dochází k významným prostorovým, sociálním i ekonomickým změnám cílového prostoru.⁴ Když toto pojetí aplikujeme do kontextu stáří, pak hovoříme o tzv. **třídách věkových**, které jsme identifikovali na základě dřívějšího výzkumu věkových souvislostí moderních společností [Vidovićová 2008]; teoretická východiska viz též [Gilleard a Higgs 2000; Chudacoff 1989]. V tomto případě jde o pronikání mladých lidí do prostoru (tradičně) „osídleného“ staršími lidmi a naopak [Henig 1981].

⁴ Jak je patrné i z tohoto přehledu, koncept gentrifikace byl pokusem vysvětlit procesy urbánní změny, které se odehrávaly v centrech především amerických měst v průběhu druhé poloviny 20. století. Jejich aplikace na prostředí střední Evropy ale není neproblematická, např. městská centra nelze vždy označit za bydlení dělníků či převážně nižších sociálních tříd.

Dokazuje to i Dvořáková [2008], která uvádí, že nově přistěhovalými do oblastí s vysokým podílem seniorské populace v rámci vnitřní Prahy jsou především mladí lidé.

Z řady studií vyplývá, že hodnocení **subjektivních kvalit** prostředí u starších osob má na celkový dojem z bydliště ještě větší vliv než jeho objektivizované fyzické kvality [např. Sweaney, Mimura, Meeks 2004]. To dále podtrhuje význam otázek po „mentální konstrukci“ prostoru ve stáří a důležitost hledání souvislostí s dalšími „měkkými“ ukazateli. Máme totiž za to, že určité typy lidí zvládají stárnutí v dynamicky měnícím se prostoru lépe než jiní. Je pak otázkou, do jaké míry se na konstrukci zkušenosti stárnutí v prostoru podílí sám prostor, a jaký je vliv subjektivní percepce stárnoucího subjektu, projevovaný například skrze adaptační mechanismy. Problém regenerace je tak pouze dílčí ilustrací problematiky vlivu sociálního a fyzického prostředí na zkušenost stárnutí.

Pohled sociální geografie představuje velmi důležitý základ pro další sociologická a environmentálně gerontologická zkoumání, která jej ovšem mohou a musí přesáhnout. Je neoddiskutovatelné, že toto téma je mnohem širší než „pouze“ jeho geografický rozměr. Životní prostředí⁵ nepřívětivé pro vyšší věk (*age-non-friendly environment*) je některými autory vnímáno jako problém věkové diskriminace [Palmore 2005; Bytheway 1995; Laws 1993], která s sebou nese dalekosáhlé společenské a ekonomické konsekvence. Koncept „stárnutí v místě“ [Lanspery 2002, blíže viz též níže] jako vlivné paradigma v gerontologii je zároveň silnou sociálně politickou doktrínou, která se promítá do řady národních i mezinárodních ideových dokumentů a je tak východiskem pro formulaci moderní politiky a opatření na různých úrovních správy.⁶ Naše studie se proto na několika místech dotýká i velmi praktických, aplikovaných aspektů stárnutí ve městě.

5 Koncept „životního prostředí“ je v gerontosociologii chápán mnohem širěji než „ekologicky“. Hovoříme-li tedy o životním prostředí, máme na mysli obecně životní prostor, to co jedince bezprostředně obklopuje, prostředí, s kterým vstupuje do každodenních interakcí.

6 Madridský mezinárodní akční plán pro problematiku stárnutí 2002 (zejm. Problém 3: Rozvoj venkova, migrace a urbanizace); Regionální implementační strategie (RIS) k Madridskému mezinárodnímu akčnímu plánu pro problematiku stárnutí 2002 (zejm. Závazek č. 2 – Integrace a účast starších lidí ve společnosti); „Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008–2013“ (bod 5. Prostedí a komunita vstřícná ke stáří) a navazující „Národní strategie podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017“ (teze Kvalitní životní prostředí pro život seniorů) a další.

Kapitola 2

Prostor, město a environmentální gerontologie – úvod do disciplíny

V tomto oddíle se budeme věnovat hlavním teoretickým východiskům environmentální gerontologie s cílem položit společný základ pro porozumění diskutovaným problémům a zároveň načrtnout rozcestník pro zájemce o hlubší studium této disciplíny. Na následujících řádcích proto rozpracováváme vybrané otázky nastíněné již v úvodu a předjímáme některé z otázek řešených v naší studii v širším kontextu aktuálních diskusí v tomto oboru.

Sociální vědy, včetně sociologie či gerontologie, zažívají již od konce 80. let takzvaný **prostorový obrat** (*spatial turn*): sahají po geografickém tématu prostoru, „místo“ se explicitně⁷ stává ústředním fokusem jejich bádání [Andrews, Phillips 2005], zaměřují se i na souvislosti mezoprostorové – urbánní, mnohými z nich dlouho opomíjené [Kearns, Andrews 2005; Kendig 2003; Musil 1991, 2003; Phillipson, Scharf 2005]. Současně je patrný obrat ke studiu stárnutí či stáří v „negerontologických“, tj. i „prostorových“ disciplínách [podrobněji viz Sýkorová 2008, 2010, 2012]. Oba proudy se pak setkávají v tématu stárnutí, stáří a prostor, místo, prostředí. Proto se, s odkazem na komplexní provázanost fyzické a sociální dimenze prostoru [Lawton 1977, 1980, 1983], v rámci nynějšího zvýšeného zájmu o prostor považuje nadále za nepřijatelné rozvíjet vědění o sociálním kontextu stárnutí a stáří nezávisle na kontextu fyzickém, a *vice versa* [Wahl, Lang 2003; Warnes 1990; Andrews, Phillips 2005]. Důvody zvýšeného zájmu o prostor, místo a stáří lze přitom hledat zejména v postupujícím populačním stárnutí (a podílu měst na něm), v globalizačních procesech [Phillipson, Scharf 2005], urbánní změně a jejich společných sociálních důsledcích [Andrews, Phillips 2005; Clark 1971].

7 Prostor je samozřejmě veličinou, která se objevuje v řadě již klasických sociologických studií, například u Simmela, Durkheima či Marxe, souhrnně k soudobé sociologii prostoru viz např. Löw [2008].

2.1 Prostor

Prostor zaujímá určitou část teritoria [Rubinstein, Parmelee 1992] a jeho „rozprostraněnost obsahuje ‚konfigurace fyzických objektů‘ – věcí, respektive artefaktů, přírodních objektů a v neposlední řadě lidí“ [Hamm, Jałowicki 1990: 11]. **Fyzický prostor** je „faktorem sociální produkce“ [Benko, Strohmayr 1997: 23]. Tvoří vždy rámec sociálních vztahů, sociálních interakcí [Wahl, Lang 2003; Laws 1997], ty jsou jím konstituovány, omezovány, zprostředkovávány [Dear, Flusty 2002]. Prostor rámuje činnost lidí, ovlivňuje jejich jednání, spolu s časem zakládá osnovu, do níž jsou vetkány „procesy a vzory lidské existence, včetně politických, sociokulturních a ekonomických aktivit“ [Dear, Flusty 2002: 2]. Koneckonců metafora z fyzického světa nezřídka slouží k vyjádření kvalitativních a kvantitativních vlastností vztahů sociálních. Například pojmy jako „blízkost“ nebo „distance/vzdálenost“ jsou stejně důležité v materiálním světě jako i ve vztahu k jedincům, kdy jimi označujeme například člověka emocionálně, názorově spřízněného či příbuzného [Wahl, Lang 2003].

Fyzický prostor tak není jednoduše daný, určený pouze a jen dimenzionálními mírami výšky, šířky, hloubky a geometrickými vztahy mezi objekty [Shields 1997]. Je především produkován a reprodukován lidmi – společnostmi [Laws 1997; McDowell 2002; Benko, Strohmayr 1997], „vždy a nevyhnutelně ‚přeplněn‘ sociálními a kulturními elementy“, stále překódován sociálními významy⁸ [Shields 1997: 187–8]. Je vnímán a zažíván skrze kulturní normy, habitusy [Wahl, Lang 2003], je pociťován, rozuměn, vyprávěn (interpretován) a zabudováván do osobních či skupinových, urbánních, respektive lokálních identit⁹ [srovnej Gieryn 2000: 465–6, 472; Bitušíková 2009].

Pojem prostor lze užívat synonymně s pojmem **prostředí**, který referuje „k celku diverzifikovaného rozsahu fenoménů, událostí a sil existujících vně jedince“, tj. k jeho spojení s ostatními osobami (sociální prostředí) či k okolní materiální a prostorové sféře (fyzické, resp. geografické prostředí) [Dannefer 1992: 84]. Prostor, prostorovost jsou tedy „dvojitě konstruovány“, tj. jsou formovány či ohraničeny sociálně, samy zprostředkovávají sociální jednání, sociální vztahy, a zpětně je ovlivňují [Gieryn 2000; McDowell 2002; Musil 2006].

⁸ „Kde“ a „kdy“ je signifikantní pro to, „čím“ událost je. Empirický prostor je konstruován a rekonstruován sociálními skupinami na úrovni sociálně imaginární (kolektivní mytologie, domněnky) a na úrovni intervencí do krajiny (vystavěného prostředí) – viz Shieldsův koncept *social spatialisation* [1997: 187–8].

⁹ Význam prostoru pro formování identit je diskutován v různých disciplínách, vč. sociologie, geografie, feministických či kulturních studií [viz Bird et al. 1993; Keith, Pile 1993; Featherstone et al. 1995; Pile, Thrift 1995].

Připsáním významů určitému prostoru skrze sociální zkušenost s ním či prostřednictvím zkušenosti v něm získané se, v určitém pojetí, z prostoru stává **místo** [srov. Rubinstein, Parmelee 1992]. Obdobně přistupuje k místu (*place*) Kontos [1998], která s odvoláním na Agnew [1993] rozlišuje tři jeho základní prvky: dějiště (*locale*), v němž se odehrávají aktivity jedinců, respektive sociální interakce či sociální, ekonomické a politické procesy (*location*), a subjektivní, teritoriální význam dějiště, tj. význam místa (*sense of place*). Vůči místům „s významem“ staví tzv. ne-místa (*non-places*), jimiž lidé procházejí, projíždějí, míjejí se s druhými, „aniž by spolu promluvili“, např. letiště, dálnice, anonymní hotelové pokoje, prostředky veřejné dopravy [Augé 1995; ale srov. Gardner 2011]. Místem, tj. prostorem nadaným symbolickým vyjádřením identity, vztahů, paměti a historie [Benko, Strohmayr 1997; podobně Andrews, Phillips 2005: 7], může být geografický bod různé úrovně, tj. křeslo, lůžko, místnost, byt, dům, a v neposlední řadě i město.

Město představuje hierarchizovaný fyzický prostor, fyzickou strukturu s jeho obyvateli, ale především také politickou a sociální instituci [Clark 1971; Vacková 2009], symbolickou, kulturní konstrukci [Andrews, Phillips 2005]. S městským prostorem je spojován „velký počet významů, symbolik, rolí, procesů a funkcí. (...) Lze v něm vidět místo koncentrace obyvatelstva, jednotku ekonomické produkce, výměny, spotřeby, místo společenské, kulturní reprodukce, prostor vyjádření politické moci“ [Mulíček 2009: 153–154]. Město můžeme pojmut jako komplex veřejných, poloprivátních a privátních prostor širšího městského prostředí (*townscape*). To zahrnuje lokální, externí prostředí čtvrti či sousedství (bydlení, zelené plochy parků a zahrad, rekreační, odpočinkové oblasti, pasáže, nadjezdy i podchody, dopravní komunikace, ovzduší, zvukovou „kulisu“ [Marans et al. 1984; Phillips et al. 2005]) a interní prostředí domácnosti [podle Phillips et al. 2005]. Charakter, identita a funkce prostředí jsou (re)produkovány každodenními pohyby a činnostmi obyvatel a návštěvníků [Ouředníček a kol. 2009]. Materiální tvář města – architektura, veřejná místa a městské prostory, geografické, krajinné fenomény – podporují identifikaci obyvatel s místem (nebo naopak působí odcizujícím směrem) [Musil 1967; 1985] a spolupodílí se na formování urbánní identity [Bitušíková 2009; rovněž Peace et al. 2005].

Soustředíme-li se na části města, **městské čtvrti**, vyniknou jejich definiční znaky: jak geografické, administrativní „hranice“, tak specifické, distinktivní charakteristiky (přírodě blízkého i kulturně formovaného) fyzického prostoru a rezidentů, rozvíjejících sociální, zejména osobní kontakty a vztahy [Lawton 1980]. V tradičním pojetí se čtvrti více či méně překrývají s **životním prostorem** jedinců, kteří jsou zde rezidenčně, sociálně a psycho-

logicky ukotvení.¹⁰ Životní prostor je proto v kontextu města definován jako ten jeho „díl“, který jedinec zabírá fyzicky, sociálně a psychologicky [Birren 1969]. Představuje prostorovou doménu individuí zahrnující komplex známých objektů, lidí, míst i soubor významů, který jim jedinci připisují [Hodge 2008: 112].

Sousedství je lokální skupinou, tvořenou „sítí zčásti volných, povrchních a konvenčních, avšak zčásti pevnějších vztahů“, rozvíjejících se na základě „časté interakce“ a charakterizovaných pocitem sounáležitosti a „jistého odlišení vzhledem k okolí“ [Musil 1967: 214]. Musil rozlišil vztahovou a funkční stránku sousedství (tj. sousedství jako sociální „skupina“ i prostor, v němž se odbývají denní činnosti), které se vzájemně doplňují. Otázkou zůstává, nakolik lze funkce sousedství i v současnosti konkretizovat pomocí Wurzbachery typologie [in Musil 1967: 215]: (1) vzájemná pomoc v denním životě, (2) svépomoc a sdružování pro dosažení společných cílů, (3) zajištění kontaktů doplňujících rodinné vztahy, styky se spolupracovníky a s přáteli a zajištění informací o prostředí, kde rodina žije, (4) sociální kontrola a socializace, orientace ve společnosti podle přijatých norem, (5) asimilace nově přistěhovaných osob pomocí vyrovnávání rozdílů zájmů starých a nových obyvatel lokality.¹¹ Aktuální podoba a funkce sousedství jsou dnes v gerontologii či sociální geografii široce diskutovány. Předmětem diskusí je rovněž vztah konceptu sousedství a komunity [pro přehled viz např. Meegan, Mitchell 2001; Galster 2001].

Zaostření na **domov** jako specifickou organizaci blízkých sociálních vztahů v prostoru a čase [Douglas 1991] vynese do popředí opět fyzický prostor ležící v jeho základech [Csikszentmihalyi, Rochberg-Halton 1981; Hodge 2008] – přístřeší, příbytek, s nímž se pojí hodnoty individuálního bezpečí, soukromí, nezávislosti, aktuálního či vzpomínaného sociálního sdílení se signifikantními druhými [Sixsmith 1986; podobně Doyle 1992]. Tři základní významy domova – domov fyzický, osobní, sociální – krystalizují ve vzájemné provázanosti v celkový **smysl bytí v místě** (*experiential place integration* [Rowles, Ravdal 2002: 88]). Lawton [1989: 153] ve vztahu ke stáří zdůraznil, že „domov je maximalizovaná autonomie“. Jedinec zde, jak vysvětluje Doyle

10 Vázanost na sousedství je samozřejmě pouze jednou z mnoha rovin přináležení, které díky vzrůstající mobilitě, médiím a komunikačním technologiím dalece přesahují hranice sousedství. Přesto se domníváme, že pro rovinu každodenní zkušenosti jsou místa a prostory bezprostředně obklopující bydliště nadále důležité, resp. je v návaznosti na teorie stárnutí nezbytné se jimi zabývat.

11 V naší studii jsme adoptovali koncept sousedství ve smyslu těchto definic a pro účely výzkumu jsme s respondenty a komunikačními partnery hovořili o sousedství jako „jejich/blízkém okolí“ (viz též kap. Sousedé).

[1992], totiž může a nemusí prokazovat svoji kompetenci, může jej mít pod kontrolou a stejně tak na kontrolu rezignovat [Sýkorová 2008: 404].¹²

2.2 Prostor a město v sociologii

S tématem fyzického prostoru, respektive geografického prostředí, je z řady důvodů, teoretických i praktických, stále intenzivněji konfrontována i současná sociologie. Fyzický prostor, jak konstatoval Musil [2003: 160, 2006: 1], „zmizel“ ze sociologie na poměrně dlouhou dobu, sociologie jej ignorovala, odsunula „vně sociální sféry“, popřípadě se k němu vztahovala pouze implicitně [Musil 2006]. *A-prostorová sociologie* [Gieryn 2000] se teprve postupně mění ve vědu vnímavou k prostoru, k jeho vlivu na sociální vztahy, či lépe (ale méně snadno) ve vědu nahlízející na prostor výše zmíněnou a žádoucí optikou komplexní spojitosti jeho fyzické a sociální dimenze [Mulíček 2009: 154]. Toto schizma fyzického a sociálního se dlouhodobě projevuje i v oblasti teorie a empirického výzkumu, které obvykle kladou větší důraz buď na jednu, nebo druhou složku prostoru/prostředí [Wahl, Lang 2003].

K „rehabilitaci prostoru“ dochází rovněž v sociologickém výzkumu města [Phillipson, Scharf 2005: 74], českou sociologii nevyjímaje. Snahy o probuzení zájmu o město, po revoluci v roce 1989 ještě sporadické [Musil 1991, 2003], i zde nabývají zřetelnějších kontur.¹³ Urbánní sociologie hledá nové přístupy k porozumění důsledkům radikálních změn, jimiž současná města procházejí [LeGates, Stout 2003; Savage, Warde, Ward 2003; Phillipson, Scharf 2005].

V kontextu postindustriální transformace měst, silně ovlivněné globalizací, probíhá kvantitativní i kvalitativní restrukturační produkce, spotřeby a směny, která posunuje město k „modelu organizovanému spotřebou“ a ve svých důsledcích zásadně souvisí se společenskou, ekonomickou, institucionální i prostorovou realitou města [Mulíček 2009: 159–169]. Urbánní přeměně postsocialistických měst předcházela transformace společensko-politická, Musil [1991] přiléhavě hovoří o dvojí rovině transformace postsocialistické společnosti, Enyedi [1998; 1996] pak o postsocialistické transformaci měst jako o specifickém případě urbánních změn.¹⁴

¹² Zájemce o definice a kategorizace socioprostorových pojmů lze odkázat například na [Temelová et al. 2010; Vidovičová, Gregorová 2010; Burjanek 2009; Mulíček 2009; Sýkorová 2008; 2010].

¹³ Historii české geografie či sociologie města přehledně rekapituluje Ouředníček s kolektivem [2009: 96–97]. Tématu se věnují i stati obsažené ve *Sborníku České geografické společnosti*. Odkážme např. na monografii Horské et al. [2002] či stati Ilíka a Ouředníčka [2007], Polívky [2007], Temelové a Nováka [2007].

¹⁴ Kritická diskuse konceptu postsocialistického města viz např. [Ferenčuhová 2011; 2012; Stenning, Hirschelmann 2008].

K významným procesům „nového urbanismu“ [Smith 2002: 430], jejichž příčiny či dopady jsme shora naznačili, patří i již zmiňovaná **gentrifikace** [Lees et al 2008]. Právě ta je považována za příznačnou „sociální a prostorovou manifestaci tranzice od industriální k postindustriální urbánní ekonomice založené na finančních, obchodních a kreativních službách a spojené se změnami v podstatě a lokaci práce, v zaměstnanecké struktuře, výdělcích a tržbách, životních stylech a struktuře trhu s bydlením“ [Hamnett 2003: 2402].

Gentrifikace je tedy jedním z typů urbánních změn, při níž na jedné straně dochází k regeneraci městských čtvrtí spojené často se sociální a symbolickou proměnou místa a se změnou jeho statusu. V ekologických termínech se hovoří o „přílivu“ nových, ekonomicky silnějších obyvatel, a také komerčních aktivit, které zpětně působí na zvyšování nákladů na život v lokalitě (zvyšování daňového zatížení vlastníků, rostoucí ceny nájmu atp.) či přináší proměnu infrastruktury. To může na jednu stranu rozšiřovat a zlepšovat podmínky v místě také pro stávající obyvatele (v tomto ohledu se gentrifikace dokonce paradoxně stává součástí městských politik a strategií), na druhou stranu může ústít ve vymístění ekonomicky slabších obyvatel či v rozšíření pocitu odcizení a přispívat k rozvoji hnutí rezistence.¹⁵

Při revitalizaci městského prostředí dochází k fyzické rehabilitaci čtvrtí, jejich bytového fondu [Hamnett 2003], zhusta „míst spojených dříve s výrobou a bydlením dělnické třídy“, ke změnám funkčního využití výrobních, administrativních objektů průmyslových firem [Muliček 2009: 169, 171] či bytových domů a ke změně nájemního bydlení v bydlení vlastnické. Obměňuje se rovněž síť obchodů a služeb, struktura jejich sortimentu, v poslední vlně gentrifikace jsou budovány komplexy integrující produkci, spotřebu, bydlení, rekreaci a zábavu [Smith 2002], ceny (a v jistém slova smyslu kvalita) dostupného zboží rostou. Ve čtvrti se usazuje nová střední třída [Glass 1964; Hamnett 2003]. Gentrifikaci ale nelze redukovat na třídní nebo příjmový fenomén a přehlížet její rezidenční a kulturní dimenzi, jak upozorňuje Hamnett [ibid.: 334] s odkazem na zájem „nové urbánní elity“ o bydlení se snadnou dostupností pracoviště, kultury, zábavy. Mezi „novými“ obyvateli čtvrti mohou být i ti, kteří zdědili byt či dům po rodičích, prarodičích a podíleli se na „zkvalitnění jeho fyzické struktury“ [Palen, London 1984: 8], ať ve

15 Termíny *urbánní revitalizace*, *regenerace*, *gentrifikace* jsou často v literatuře užívány synonymně, přestože jejich terminologické rozlišení není, jak říkají Palen a London [1984: 4], „bezvýznamnou záležitostí“. Podle nich ani samotný pojem gentrifikace není zcela vhodný, neboť v tomto procesu nejde o návrat pozemkové aristokracie (tj. gentry) do města. Anglický termín „gentry“ však lze překládat i volněji jako „panstvo“ s přeneseným významem odkazujícím právě k třídním rozdílům mezi původními a nově přichozími obyvateli města, městské čtvrti.

čtvrti bydlí kontinuálně nebo se do čtvrti, ve které vyrostli, vrací anebo do ní přichází odjinud.¹⁶

Názory sociálních vědců na gentrifikaci jsou protichůdné: Jedni akcentují třídní podstatu gentrifikace, označují ji za urbánní strategii, která namísto deklarovaného prospěchu obyvatel sleduje ekonomickou efektivitu, zájmy privátního kapitálu a vede ke zbídačení, **vymístění** původních, zpravidla již ekonomicky a sociálně znevýhodněných rezidentů, tj. vede k **sociální exkluzi** [srov. Atkinson 2004]. Smith [2002] argumentuje, že například užití pojmu **regenerace** namísto gentrifikace pomáhá skrývat sociální, třídní podstatu a cíle urbánní změny, a vydává ji za „přirozený“ proces obnovy. Druzí gentrifikaci prezentují jako cestu k urbánní renesanci, socioekonomické, rasové a etnické integraci, vyzdvihují konkrétní profit plynoucí původním obyvatelům gentrifikovaných čtvrtí z nových investic do rozvoje bydlení, prodejních, kulturních a jiných služeb [Wilson 1987]. Volají po obezřetnosti vůči automatickému spojování gentrifikace s rychlým a masivním vysídlením znevýhodněných skupin obyvatel, jenž může být spíše „normálním“ rezidenčním pohybem, respektive migrací motivovanou celým spektrem důvodů nesouvisějících s gentrifikací. Poukazují na možnosti volby bydlení i pro sociálně či příjmově slabší rezidenty uvnitř gentrifikujících se čtvrtí [Freeman, Braconi 2004]. Také potíže s placením nájemného, snaha najít lacinější bydlení nebo uniknout šikanování ze strany vlastníka bytu, domu, vyhnout se revitalizaci domu nebo čtvrti nemusí být nutně spojeny s gentrifikací, pokračují zastánci tohoto pohledu. Ve prospěch gentrifikace argumentují rovněž odkazem na vymístování rezidentů i z předměstí a nerevitalizujících se městských částí [Palen, London 1984]. Podobně protichůdně jsou popisovány konsekvence rostoucí diverzity měst: v termínech prostorové segregace, sociální polarizace, vytváření „ghett homogeneity“ versus v termínech ekonomického růstu, sociálního a kulturního vzestupu, zmírnění sociálních rozdílů, formování integrujících urbánních prostor atp. [blíže viz Jacobs 1961; Sennett 1970; Clark 1971; Bitušíková 2009].

Uzavřeme spolu s Hamnettem [2000]: Gentrifikace se etablovala coby významný koncept vysvětlující alespoň částečně urbánní změny západních měst. Nicméně je vysoce selektivním procesem jak v interurbánním, tak intraurbánním měřítku. Vesměs je soustředěna do světových urbánních center – hlavních měst s rozsáhlým, dynamickým sektorem finančních a obchodních služeb, od 90. let minulého století se šíří do dalších velkých měst, ale méně nebo téměř vůbec do měst s upadající industriální základ-

¹⁶ Analogicky k Palen a London [1984: 8] lze hovořit o *sociální mobilitě bez prostorové mobility* nebo *s prostorovou mobilitou*, ve všech případech se může jednat o *vzestupnou mobilitu intergenerační*.

nou, jejichž třídní a příjmová struktura a nedostatek disponibilního majetku gentrifikaci nepřeje. V těchto městech a v menších „provinčních“ sídlech najdeme spíše jen ostrůvky gentrifikace (*patch gentrification*). Gentrifikace mívá i „mladá“ města s rozsáhlou novější výstavbou z 20. století. Naopak s migrací střední třídy do atraktivních venkovských městeček a malých měst se začíná uvažovat o rurální gentrifikaci [Cloe, Phillips, Thrift 1995; Galčarová 2012].

V České republice je míra rozvinutosti gentrifikačních procesů sporná: jak to trefnou zkratkou vyjádřil sociolog Jan Keller, střední třídy „na tom nejsou tak dobře“ a bohatí „se snaží bydlet mimo město“ [Janata 2009]. Vlastnické struktury se v české společnosti po zestátnění bytových domů a státem řízené výstavbě v druhé polovině minulého století začaly výrazněji měnit až s privatizací obecního fondu ve druhé polovině 90. let [Steinführer et al. 2009]. Jak uvádí Šilhánková [2000], v centrálních částech českých měst se více uplatňuje modernizace, regenerace a dostavba, tedy spíše procesy ekonomické než sociální obnovy. V případě gentrifikace můžeme v českém kontextu uvažovat o jejím ostrůvkovitém výskytu (viz výše zmíněná *patch gentrification* [Hamnett 2000: 333]), na příkladu Prahy, kterou Sýkora [1996] označuje jako omezenou gentrifikační niku [příkladem snad Temelová 2006], v prostředí Brna pak [Šulěřová 2006b]. Gentrifikaci zatlačuje do pozadí patrně i rozsahem masivnější suburbanizace. Otázkou pro další postup gentrifikačních procesů v ČR jsou důsledky hospodářské recese, která je v zahraničí dosud vždy zpomalila nebo dokonce zvrátila [Lees, Bondi 1995; Smith, Defilippis 1999].

Gentrifikace se etablovala také v akademickém diskurzu [Hamnett 2000]. Výzkum, především ve svých počátcích, navázal na průkopnickou práci Ruth Glass [1964], která fenomén gentrifikace identifikovala a pojmenovala při výzkumu londýnského East Endu v 60. letech 20. století. Další vývoj studia gentrifikace přehledně popsal již několikrát citovaný Hamnett [2000, 2003] či Brown-Saracino et al. [2010].¹⁷ Gentrifikaci zatím věnuje pozornost zejména sociální geografie, kterou, jak podotkly Steinführer, Pospíšilová a Grohmannová, v současnosti zajímají přednostně právě „spektakulární“ urbánní změny, „extrémní póly rezidenční segregace“ [Steinführer et al. 2009: 130–133] (s odkazem rovněž na [Burjanek 1996; Sýkora 1996, 2001]).¹⁸

17 Definice vymístění v důsledku gentrifikace viz Grier, Grier [1978]. Ke gentrifikaci dále [London, Palen 1984; Mele 2000; Berrey 2005; Butler 2007].

18 Ale zároveň relativně méně než procesy deprivace, resp. vysoce deprivované čtvrti. Tedy spíše se sociální geografie zabývá čtvrtěmi s nízkou reputací, chudobou, nouzí (sociální exkluzí) než exkluzivními lokalitami [Burjanek 2009: 51]. Ve výzkumu postsocialistické městské transformace je prominentní také studium sídlišť a suburbánních zón.

Před urbánními studii v zahraničí i v Česku stojí výzva rozvíjet poznání demografických, specificky zejména genderových a věkových dimenzí, urbánních změn. Konvenční urbánní teorie je kritizována, především z feministických pozic, za habituální, „bezmyšlenkovité“ distinkce mezi veřejnou a privátní sférou, městem a suburbie, prací a domovem, produkcí a reprodukcí, tj. za spojování veřejného prostoru, města, placené práce, produkce s muži, a privátního prostoru, suburbia, domova a reprodukce se ženami. Například McDowell dokumentuje nerovný přístup žen k urbánnímu majetku, privátnímu bydlení (získávání hypoték), ke službám a omezení jejich prostorového chování [McDowell 2002: 120–122]. Tyto a další obdobné distinkce lze vysledovat i při pohledu na věkovou a generační diferenciaci dopadů urbánních procesů, včetně všech typů revitalizace, významů připisovaných urbánním změnám či způsobů zakoušení a zvládání prostoru v městské každodennosti [Phillipson 2010; Phillipson 2004; Sassen 2000]. Vyjít vstříc uvedené výzvě znamená v kontextu sociálních věd především soustředit se na gerontologický rozměr urbánních studií, resp. urbánní rozměr studia stárnutí a stáří. Hlavně senioři jsou totiž těmi, „jejichž každodenní život je nejsilněji spjat s místem bydliště“ [Temelová et al. 2010: 96; Rowles, Ravdal 2002; Litwak, Longino 1987].

2.3 Prostor a město v gerontologii

Explicitní uvažování o prostorovém kontextu stárnutí a stáří se odehrávalo od 60. let minulého století především v rámci **environmentální gerontologie** neboli ekologie stárnutí a stáří. K rozvoji této disciplíny přispělo etablování sociální gerontologie v 70. letech [zejm. zformulování „ekologické teorie stárnutí“, Hodge 2008], ustavení environmentální psychologie v 60. a 70. letech [Kleemeier 1959] a vznik environmentálních sociálních věd v 80. letech minulého století. Svoji úlohu v neposlední řadě sehrála snaha rozšířit relevantní výzkumné vědění v praxi, a to jak v oblasti bydlení a designu, tak v rámci makroúrovňových doporučení pro komunity a města „přátelská vyššímu věku“ (*age-friendly*) [Wahl, Weisman 2003; Wahl, Lang 2003]. Teoretické a empirické bádání, adresované i praxi, zaměřila environmentální gerontologie na „deskripci, explanaci a modifikaci či optimalizaci vztahu mezi staršími osobami a jejich sociálním a fyzickým prostředím (*surrounding*)“ [Wahl, Weisman 2003: 616; rovněž Kendig 2003]. V ústředních teoretických modelech paradigmatu environmentálního tlaku (*environmental press paradigm*) [Lawton, Nahemow 1973, Lawton 1982] či adaptačního modelu tlaku-kompetence a stárnutí (*press-competence model of adaptation and aging*)

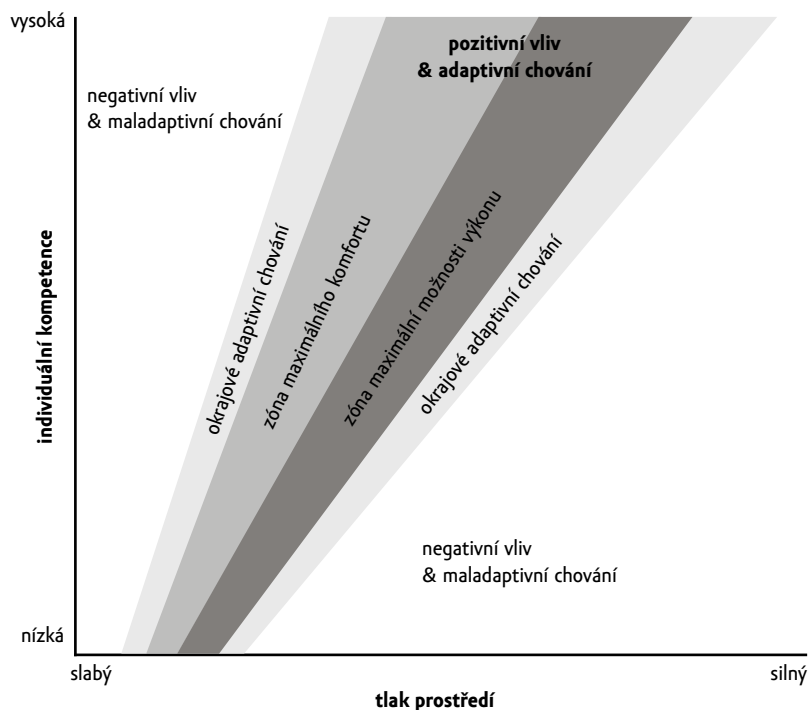
[Lawton 1983: 353–4] a revidovaném modelu „dobrého života“ (*the good life*) [Lawton 1983: 349] figuruje „objektivní prostředí“ (prostor) jako komponenta behaviorálního systému vztažená k osobní kompetenci, psychickému well-being¹⁹ a subjektivní kvalitě života [viz i Peace et al. 2005a: 192–193; Wahl, Lang 2003: 7]. Působení prostředí je vysvětlováno v termínech permanentně se měnících behaviorálních požadavků, „tlaků“ na jedince, s nimiž se musí „kompetentně“ vyrovnávat, přizpůsobovat se. Schopnost adaptace, jež je v modelech definována fyzickým zdravím, senzomotorickým, kognitivním fungováním a „pevností“ ega (psychickým zdravím), závisí na věku, postojích druhých, ve stáří zřetelně i na denní době a ročním období. Kompetence je tedy v těchto ekologických přístupech odvozována od psychologických a sociálních atributů i fyzického fungování jedinců [Hodge 2008: 107].

Podrobněji si zde rozebereme pouze jeden z prvních modelů, který je součástí daného paradigmatu již od 70. let minulého století. Když tehdy Powell Lawton a Lucille Nahemow diskutovali „po hodiny a dny o tom, jak nejlépe konceptualizovat nové pole“ **ekologie a stárnutí** [Lawton 1990 in Scheidt, Norris-Baker 2003: 34], rozhodli se nakonec komplexní ekologický model vysvětlující vztah mezi stárnoucím jedincem a jeho prostředím jednoduše nakreslit a během tří minut vytvořili jeho známé grafické znázornění (viz Schéma II) [Scheidt, Norris-Baker 2003]. Model se snaží uchopit vztah mezi stárnoucím člověkem a jeho prostředím²⁰ tak, aby zachytil různé stupně, ve kterých na sebe působí kompetence konkrétního jedince a „tlak“ prostředí, v němž jedinec tyto kompetence realizuje.

19 Zde i dále v textu využíváme anglického pojmu well-being jako zkratky pro subjektivní pocit životní pohody (spokojenosti, životního blaha), vyjádřené kladným kognitivním a emocionálním vyhodnocením kvality vlastního života.

20 Pojem „prostředí“ v tomto textu odráží právě „ekologické“ zaměření zmíněného modelu – prostředí má v tomto pojetí více složek, například fyzickou či sociální. Jiné teoretické koncepce inspirované například sociálním konstruktivismem či kritickou teorií používají odlišný slovník, který zdůrazňuje propojení a vzájemné působení materiálního a sociálního prostředí či ještě dále, jejich neoddělitelnost – obě fungují jako vzájemně se utvářející a reprodukující. Přehled obecných teorií stárnutí viz např. Sýkorová [2007: 50].

Schéma II. Obecný ekologický model stárnutí – vnitřní kompetence a vnější tlak na jedince (*competence-press model*)

Zdroj: [Lawton, Nahemow 1973]. Překlad Lucie Galčanová.

Na ose x je vynesena tlak prostředí, tedy komplexní požadavky kladené na jedince tím, co jej obklopuje (např. fyzické aspekty a bariéry, vybavenost nebo estetické (ne)kvality), na ose y pak stoupají individuální kompetence jedince, tedy to, co je pro každého charakteristické. Ty mohou mít jak interní povahu (jedinečnou osobnost stárnoucího člověka), tak povahu externí (např. finanční zdroje, sociální sítě aj.) [Smith 2009: 11]. Smith popisuje kompetenci spíše jako proces či kontinuum než jako stav: kompetence je totiž vztažena k řadě proměnlivých charakteristik, k fyzickému a funkčnímu zdraví, motorickým schopnostem, kognitivní kapacitě a síle osobnosti (*Ego strength*) a doplňuje, že významné jsou také sociální charakteristiky (jako je míra sociálního kapitálu a opory v sociálních sítích, vnímaná finanční zdatnost).²¹ Středová část grafu vyjadřuje situaci relativní rovnováhy mezi kompetencemi jedince a jeho prostředím – ať již v „zóně maximálního kom-

²¹ Součástí novější definice jsou tedy rovněž osobní vztahy s přáteli, rodinou či sousedy a členství v určitých sociálních či kulturních skupinách.

fortu“ nebo „zóně maximální možnosti výkonu“ – ve které nedochází k významnému stresu a prostředí nemá na jedince negativní vliv. V šikmém sklonu tohoto pole je znázorněn fakt, že s rostoucími kompetencemi (tedy schopnostmi, ale i obecnějšími zdroji) jedince roste také jeho adaptační schopnost – komfortní zóna se rozšiřuje spolu s rostoucím tlakem. Ten totiž nemusí působit jen stresovým, ale i pozitivně stimulačním způsobem. Nedostatečná stimulace zapříčiněná nízkým tlakem prostředí je pak zachycena v levém bílém pruhu – nedostatek podnětů a výzev může ústít například v nudu či špatnou náladu v případě mírnějším, ale i ve smyslovou a sociální deprivaci či apatii v případě horším. Na druhé straně kontinua v pravém horním rohu je pak opačný příklad, kdy ani vysoké kompetence jedince „nestačí“ na zvládnutí příliš velkého tlaku prostředí. Zóny adaptivního chování pak naznačují, že hranice jednotlivých situací nejsou ostré – strategie zvládání tlaku a kompetence jedinců jsou do určité míry pružné a stárnoucí jedinci mohou volit různé kompenzační strategie, kterými se s diskomfortními situacemi vyrovnávají.

V tomto ohledu je s modelem Lawtona a Nahemow spojena tzv. **hypotéza poddajnosti** (resp. podlehnutí; *environmental docility hypothesis*, Morgan et al. 1984), která předpokládá, že se snižujícími se kompetencemi (jak fyzickými, psychologickými či sociálními) se snižuje také adaptabilita na zvyšující se požadavky prostředí. Čím menší jsou tedy individuální kompetence a zdroje, tím vyšší je pravděpodobnost, že jednání nebo subjektivní stav jedince bude zásadně podléhat vlivu prostředí [Lawton, Simon 1968]. Druhou hypotézou vyplývající ze základního modelu environmentálního tlaku je tzv. **hypotéza environmentální proaktivity** (*environmental proactivity hypothesis*). Tato hypotéza podle Smith vychází z kritiky přílišného determinismu původního modelu a klade větší důraz na *agency* (tedy aktivní jednání člověka v analytickém kontrastu k tlaku společenských struktur či „prostředí“) a *reciprocitu* (vzájemné působení) prostředí a jedince, když tvrdí, že: „zdroje obsažené v prostředí budou spíše lépe využívány lidmi s vyššími kompetencemi“, tedy že i „stárnoucí jedinci vybírají, přetváří a utváří své prostředí“ [Lawton 1999 in Smith 2009: 14]. Zatímco původní teorie vycházela více z pojetí stárání a stárnutí jako nutného poklesu kompetencí, inovovaný přístup zdůrazňuje aktivní roli seniorů nejen při vyrovnávání se s vlivy prostředí, ale také při aktivním přetváření tohoto prostředí jejich potřebám.

Jak zdůrazňuje Sýkorová [2007: 81], autonomie jedince, schopnost kontroly nad situací a jeho kompetence jsou relativní – vždy se vztahují ke konkrétnímu sociálnímu kontextu, kulturně formovaným normám a výkonostním očekáváním a ke kritériím jejich hodnocení. Významnou roli hrají

nikoliv pouze „objektivně“ posouditelné kompetence, ale také a především pocit osobní způsobilosti, pocity kontroly, sebepercepce v rámci sociálně konstruovaného pojetí stárnutí a stáří. Kvalita života stárnoucího člověka je tedy nutně s prostředím, v němž žije, těsně svázána (*environmentally bound*) [Smith 2009], ale jedná se o velmi komplexní vztah, který může (1) působit nejen stresujícím, omezujícím, avšak i stimulujícím směrem, a (2) je reciproční, nejen, že prostředí ovlivňuje stárnoucího jedince, ale také stárnoucí jedinci uplatňují kontrolu nad svým prostředím a přetváří jej, a konečně (3) kompetence a zdroje jsou multidimenzionální, zahrnují jak zdraví člověka, tak jeho/její rodinné vztahy, spiritualitu a obecněji životní dráhu a zkušenosti, které fungují jako projektivní faktory negativních efektů prostředí.

Na základě revize původního modelu navrhuje Smith nové paradigmatické ukotvení problematiky stárnutí a prostředí: na základě vlastního empirického výzkumu zkušenosti stárnutí v konkrétním prostředí městských čtvrtí kritizuje především jednosměrnost Lawtonova modelu (tedy přílišný důraz na směr prostředí – jedinec), přičemž původní ekologický model obohacuje o nové koncepty, jako je vazba k místu či komplexněji pojatá osobní identita. Nové uchopení tohoto modelu označuje jako „souvztažnost mezi osobou a prostředím“ (*person-environment relationship*) a rozděluje jej do tří bloků: (1) Komfortu v prostředí (*environmental comfort*), tedy stavu, kdy je spojen slabý tlak s více než adekvátními kompetencemi, kladným pocitem přináležení k místu, kde jedinec žije, a snahou v něm setrvat. (2) Zvládání prostředí (*environmental management*), kdy je tlak prostředí silný, ale je spojen s adekvátními osobními kompetencemi a možné negativní důsledky jsou zvládány v kontextu silného přináležení jak ke konkrétnímu sousedství nebo prostřednictvím vazeb mimo nevyhovující místo, ve kterém jedinec bydlí. (3) Strádání v prostředí (*environmental distress*), tedy situaci, kdy je tlak prostředí silnější než individuální kompetence, zároveň je však omezen pocit přináležení k místu spojený s touhou opustit místo, ve kterém jedinec žije [Smith 2009: 139]. Tyto tři analytické bloky jsou pak umístěny na dvouosém paralelním kontinuu, kdy se na jednom konci nachází dobrá kvalita života spojená s pozitivně vnímanou (sebe)identitou a nízká citlivost na případné změny prostředí a na druhém konci zvýšená citlivost vůči těmto změnám a špatná kvalita života s negativně vymezenou identitou. Smith dodává, že tím, co činí zásadní rozdíl ve vnímání a vyrovnávání se s tlakem prostředí, tedy součástí zdrojů a kompetencí, je především spiritualita či praktikování náboženství a předchozí životní zkušenost, životní historie (*life history*), jež působí jako intervenující protektivní faktory vůči vnějším negativním vlivům [Smith 2009; obdobně Krause 2003].

Sociální a fyzické prostředí, v anglických textech uváděné jako „socio-fyzické“ (*sociophysical*) prostředí,²² ať domácnosti, sociálních či zdravotních zařízení, případně komunity, je teoretizováno a empiricky zkoumáno ve smyslu svých funkcí, které odrážejí důležitost stálosti a předvídatelnosti prostředí vzhledem k udržení kontinuity Já (*Self*) ve stáří, možnosti poskytnout nové stimuly po relokaci a kompenzovat omezené nebo pozbyté kompetence [Wahl, Weisman 2003]. Lawtonova konceptualizace **funkcí prostředí**, která zároveň poskytuje metaúrovňovou perspektivu pro vztahy osoba – prostředí ve stáří a pomáhá při organizaci a evaluaci empirických zjištění, rozlišuje funkci záchovnou (*maintenance*), podpůrnou (*support*) a stimulující (*stimulation*) [Lawton 1989a]. Tyto funkce přispívají k formování a udržení přínaléžitosti jedinců k místu, k jejich spokojenosti s životním prostředím, posílení pocitu bezpečí, respektive nezávislosti v každodenních aktivitách a instrumentálním fungování [Wahl 2001]. Má se za to, že selhání zmíněných funkcí prostředí vede k poklesu kognitivních funkcí a mentálního zdraví, a to především u osob v tzv. čtvrtém věku (tj. pokročilém stáří) [Findlay, McLaughlin 2005] nebo jedinců znevýhodněných sociální exkluzí na kombinovaných základech (př. velmi staré ženy z etnických minorit, nižším vzděláním apod.) [Aneshensel et al. 2011]. V popředí tedy stojí význam environmentálních zdrojů uvnitř i vně domácího prostředí seniorů pro zachování či posílení jejich nezávislosti (*empowerment*) a životní pohody v kontextu snížení individuálních fyzických a mentálních kapacit [Kendig 2003].

Environmentálně gerontologický výzkum přinesl též množství zjištění o funkcích prostoru ve spojitosti se **stárnutím v místě** (*ageing in place / ageing-in-situ*) [Lanspery 2002]. Výzkumný zájem se týkal především **domova** a interakce jedinců s jejich domácím prostředím, respektive důležitosti prostorových úprav domácnosti v souladu s měnícími se potřebami ve stáří [Baltes et al. 1999; Baltes, Baltes 1990; Kendig 2003], včetně potřeby bezpečí, odpočinku, soukromí či komunikace s druhými, jak to tematizuje i **koncept zóny stálého pozorování** (*surveillance zone* [Rowles, Ravdal 2002: 88]) či koncept **kontrolního centra** [Lawton 1985: 515]. Se studiem **rutinního a habituálního chování** ve stáří byly odhaleny adaptivní výhody zběhlosti, rutiny při zvládání okolního prostředí [Lawton 1989; Ryff 1989; Featherman et al. 1990]. Výzkumný přesah do sousedství, prostředí komunity byl často veden zájmem o rezidenční rozhodování seniorů [Lindsley 1964; Serow et al. 1996; Kendig 2003]. Téma **relokace**, přemístění, stěhování ve stáří, zejména s ním spojených rizik, pak bylo vesměs zkoumáno v rámci

22 Termín „sociofyzické prostředí“ navrhli environmentální psychologové Canter a Craik [1981] pro vyjádření komplexity vztahu mezi fyzickými a sociálními stránkami prostředí [Wahl, Weisman 2003: 617].

přechodu z domácího do institucionálního prostředí a následné adaptace [Phillipson 2004, o doménách a výsledcích výzkumu např. Wahl, Weisman 2003; Wahl, Lang 2003; Phillips et al. 2005; Kendig 2003; Peace et al. 2005]. Dosažená hojnost dat však není sama o sobě známkou uspokojivého využití potenciálu environmentální gerontologie. Nálepku „chřadnoucí vědy“ [Parmelee, Lawton 1990: 483] získala v další dekádě právě proto, že se sice stala oborem „bohatým na data“, ale zároveň „chudým na teorii“ [Birren 1999], jež by inspirovala empirický výzkum k inovacím, tj. k novým otázkám a propracování nových přístupů [Wahl, Weisman 2003: 621]. Za vážný problém komplikující cestu k porozumění souvislostem mezi stárnutím a environmentálním kontextem je podle Wahla a Langa [2003: 2] považováno již námi diskutované „schizma fyzického a sociálního ve vědění o fyzickém a sociálním kontextu stáří“.

Absenci integrujících konceptuálních nástrojů se snažili vyřešit Wahl a Weissman vypracováním teoretického modelu „**social-physical place over time** (SPOT)“. Opírají jej o tezi, že s postupujícími ztrátami zdrojů se stárnoucí jedinci těsněji přimykají ke svému „sociálnímu světu“ a fyzickému prostoru, v nichž jsou ve své každodennosti ukotveni. Snaží se regulovat sociální aktivity i fyzické činnosti, získat sociální pomoc a podporu i využívat důvěrné znalosti nejbližšího i vzdálenějšího fyzického prostředí domova, sousedství a širší lokality, spoléhat na rutinu. Čili hledají a čerpají prospěch z dlouhodobě vytvářené **přináležitosti** k sociálnímu a zároveň fyzickému prostoru, k místu (*attachment-to-place*) [Wahl, Lang 2003: 17–19].

Je více než zřejmé, že environmentální gerontologie se zformovala a rozvíjela pod silným vlivem psychologických věd, respektive behaviorální perspektivy. A dodejme, v trvalém napětí vůči perspektivě sociálně gerontologické. Na tomto pozadí se odvíjí nynější znovuoživení zájmu o prostor v sociální gerontologii.

Těžiště bádání v **sociální gerontologii** či **gerontosociologii**²³ spočívalo donedávna ve vysvětlení sociální podstaty, respektive sociálních konsekvencí stárnutí a stáří, a jak již bylo konstatováno i jinde [Sýkorová 2008: 402], příliš „prostoru pro prostor“, hlavně fyzický, v něm nezbývalo. V 60. letech 20. století se gerontosociologické teorie (např. teorie vyproštění/vyvázaní (*disengagement*) či teorie aktivity) orientovaly na psychologické a mikrosoci-

²³ Velký sociologický slovník definuje gerontosociologii (též sociologii stáří nebo sociální gerontologii) jako vědu studující „stáří a stárnutí jako sociální kategorie, které modifikují svůj obsah podle společenského a kulturního kontextu, a specificky pak skupiny tzv. starých lidí, jejich vnitřní problémy i jejich vztah k jiným skupinám a pozici ve společnosti“ [1996: 346–7]. Ztotožnění sociální gerontologie (*social gerontology*) s aplikovanou sociologickou disciplínou – gerontosociologií (*sociology of ageing*) není podle Sýkorové [2007] náhodné – většina jejích teorií totiž stojí na sociologickém základě [Passuth, Bengtson 1996]. S oběma pojmy je možné pracovat jako se synonymy.